

יהדות, 'גזע' ואתיקה

בעיית הגזענות בין מזרח למערב

Jonathan K. Crane (ed.), *Judaism, Race, and Ethics: Conversations and Questions*,
University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 2020, ix + 293 pp.

א. רקע: בעיית הגזענות ואתגרי הדיון בה

בעיית הגזענות היא מהאתגרים הגדולים הניצבים בפני חברות אנושיות או למצער בפני אלו מהן הסבורות שגזענות היא בעיה. הגזענות המודרנית התעצבה כידוע בצל האידיאולוגיה הגזענית שעלתה בסוף המאה התשע עשרה.¹ כדי להתמודד עם בעיית הגזענות, יש צורך להמשיגה היטב, ולאור זאת לדון בדרכים שבהן ניתן למנוע אפליה גזענית, אלימות גזענית וכן הלאה. אחד האתגרים היסודיים באשר לגזענות הוא סוגיית ההבחנות הרלוונטיות: פעמים רבות במסגרת השיח המערבי נחשבת כל הבחנה נורמטיבית בין קבוצות בני אדם או בין יחידים מקבוצות שונות לפסולה ומזוהה כגזענות. האם הרחבת המונח הזה והחלתו על כל ההבחנות הקבוצתיות אכן משרתת את המלחמה בגזענות? לא בטוח. למשל אליעזר שביד טען:

* תודתי נתונה לחנן חריף ולסוזנה השל על הערותיהם המועילות לגרסאות קודמות של מאמר הסקירה. כל טעות שנותרה בו היא כמובן באחריותי בלבד. כשלא צוין אחרת, התרגומים מאנגלית לעברית הם שלי.

1 על הרקע המדעי ומדעי־כביכול של הגזענות ראו: יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, דרווין וכמה מבני מינו: אבולוציה, גזע, סביבה ותרבות: יהודים קוראים את דרווין, ספנסר, באקל ורואן, תל אביב תש"ע.

מהי גזענות? במקור היא אידיאולוגיה המחלקת את האנושות לגזעים ביולוגיים, מעדיפה את הגזע העצמי כגזע עליון ואת שאר הגזעים כנחותים, תובעת לגזע העצמי העליון שלטון וזכויות ושוללת אותן מכל שאר הגזעים. אינני בא לטעון שאין בחברה הישראלית אידיאולוגיות כאלה [...] אני בא לטעון שרק תנועות שוליים קיצוניות וצרות מאד מחזיקות באידיאולוגיות כאלה, בעוד שרוב התנועות המשפיעות בחברה הישראלית הן לאומיות, דתיות, דתיות לאומיות, חברתיות, עדתיות, מגדריות ותרבותיות בצירופים שונים. אלו הן כולן כשלעצמן זהויות טבעיות חיוביות. צריך לכבדן [...] אם רוצים להתמודד עם השלכותיהן השליליות צריך לדון בהן לגופן.²

לדעת שביד דווקא המובן הרחב של המונח גזענות, המזהה כל הבחנה דתית, נורמטיבית או תרבותית כגזענית, מוביל להתעלמות מהבעיות הממשיות הכרוכות בגזענות, כמו עוני, קיפוח בהקצאת משאבי מדינה, שיטור יתר או שיטור חסר. דיון זהותני הממוקד בצבעי עור – שאין לזלזל בחשיבותו – בא לעיתים על חשבון תשומת הלב לבעיות האישיות והחברתיות החמורות שמסיבה הגזענות למושאיה. ברמה עקרונית יותר טענו חוקרים רבים, דוגמת אשלי מונטגנו, דייוויד רייך, רוברט זוסמן, יהודה שנהב ויוסי יונה, כי מושג ה'גזע' נטול בסיס מדעי;³ מכאן גם ההצדקה לכתוב את המונח 'גזע' או 'גזעים' במירכאות. שלא כמין ביולוגי (זכר ונקבה), ושלא כדת (שיש לה מחוות וביטויים נורמטיביים), 'גזע' הוא הבניה גרידא,⁴ אף כי נזקיה של הבניה זו חמורים.⁵

2 אליעזר שביד, רעיון העם הנבחר והליברליות החדשה, תל אביב תשע"ז, עמ' 149-154, הציטוט מעמ' 150. בדומה לכך טען שביד שעמדה רווחת בחברה הישראלית כלפי עולי אתיופיה, שאומנם 'יש לה סממנים גזעניים מובהקים' (עמ' 153), מקורה בעיקר בכלכלה דורסנית, שאתוס 'השוויון הנאור בפני החוק' (עמ' 154) כשלעצמו אינו פותר.

3 ראו דיונם היסודי של יהודה שנהב ויוסי יונה, 'מבוא: גזענות מהי?', ה"ל והנ"ל, גזענות בישראל, תל אביב תשס"ח, עמ' 13-46; וכן: אדם הוכמן, 'גזעיים עד העצם', 10 בספטמבר 2020, אלכסון (זמין במרשתת).

4 על תהליכי ההנחלה החברתיים של קטגוריות גזעניות או מגזענות ראו למשל: Gil Diesendruck et al., 'Learning What is Essential: Relative and Absolute Changes in Children's Beliefs about the Heritability of Ethnicity', *Journal of Cognition and Development* 14, 4 (2013), pp. 546-560

5 יסמין הלוי, 'היפּוּפּ מהפכה: להיות אנטי־גזענית', 3 בדצמבר 2020, העוקץ (זמין במרשתת) – מאמר זה הוא

גם החברה הישראלית אינה חפה מגזענות.⁶ הממסד האשכנזי ה'ישן' (כלומר מפא"י) נקט יחס מקפח כלפי העולים מיהדות המזרח – חצי האי ערב, המגרב ועוד.⁷ גם תחת שלטון 'הליכוד' סבלו עולי אתיופיה למשל – והם עדיין סובלים – מקשיים עצומים בקליטה בחברה הישראלית. בעיית הגזענות נדונה בהקשרים רבים, כמו חינוך, פערים חברתיים-כלכליים והסכסוך היהודי-ערבי והישראלי-פלסטיני, ועוד המלאכה רבה.⁸ אחת הדרכים לבחון את הסוגיה היא באמצעות הרחקת המבט למדינות אחרות, כדי לרכוש תובנות חדשות. לאור ההשפעה הרבה של השיח האמריקני על החברה הישראלית ועל הבנתה העצמית, יש ערך רב להכרת שיח זה. על כן יש עניין רב באסופת המאמרים 'יהדות, גזע ואתיקה: שיחות ושאלות', בעריכת הרב ד"ר ג'ונתן ק' קריין. קריין הוא מרצה לאתיקה יהודית ולכיראתיקה באוניברסיטת אמורי באטלנטה, ג'ורג'יה, מחברם של כמה ספרים וקובצי מאמרים ועורך שותף של כתבי-עת לאתיקה יהודית (*The Journal of Jewish Ethics*).

האסופה 'יהדות, גזע ואתיקה' פורסמה בעיתוי רלוונטי: הגזענות היא נגע חברתי מתמשך בארצות-הברית, אולם לאחר חניקתו למוות של ג'ורג' פלויד בעיר מינאפוליס במדינת מינסוטה בארצות-הברית ב־25 במאי 2020 בידי שוטר, נוצר קשב ציבורי רב לבעיית הגזענות.⁹ הריגתו של פלויד נקשרה

סקירה על: Ibram X. Kendi, *How to be an Antiracist*, New York: 2019

6 ראו למשל: אברהם מלמד, היהפוך כושי עורו: האדם השחור כ'אחר' בתולדות התרבות היהודית, חיפה תשס"ב. לטענת מלמד מאחר ש'תורת גזע' באצטלה מדעית היא עניין מודרני, ראוי להתייחס למונח 'גזענות' בעידינים הקדם-מודרניים במירכאות (עמ' 16). לדבריו 'באשר לתקופתנו זיהוי של עמדה זו כגזענות, ללא מרכאות, הוא הנכון' (עמ' 17).

7 למבט ביקורתי על אבות הציונות והממסד הציוני בהקשר זה ראו: שלמה זנד, גזע מדומיין: היסטוריה קצרה של היודופוביה, תל אביב 2020, עמ' 89-106.

8 ראו למשל: זהבה ברקני וחנוך בן־פיז, 'עדתיות וגזענות בחינוך', מימי חסקין וניסים אבישר (עורכים), זיו נוצץ מדמע: סוגיית המזרחיות בהקשרים חינוכיים ותרבותיים, חולון 2019, עמ' 39-74.

9 משום מה בדף ה'ויקיפדיה' העברית העוסק בהריגתו של פלויד, שהוכרה בידי משטרת ארצות-הברית כהרג ברוטלי, כונה האירוע הזה 'פרשת מותו של ג'ורג' פלויד' ולא 'הריגתו', אף שבערך המקביל ב'ויקיפדיה' האנגלית הכותרת היא 'Killing of George Floyd' – כך היה ב־6 באפריל 2021, אך

בתודעה הישראלית להריגתו של סלומון טקה ב־30 ביוני 2019 בידי שוטר.¹⁰ בישראל, בדומה לארצות־הברית, נעשים מאמצים רבים למאבק בגזענות במישור הממשלתי והאזרחי.¹¹ האם יש ליהדות או לאתיקה היהודית מה לתרום בתחום זה? למי שסבורים שיש מה ללמוד מן המסורת היהודית על שוויון ערך האדם, עשוי להיות עניין באסופה בעריכת קריין. העניין בספר עשוי לנבוע לא רק מן המאבק המשותף בגזענות אלא גם מההבדלים בין ארצות־הברית לישראל בסוגיה זו. אסקור אפוא את פרקי הספר, ולאחר מכן אציג כמה מחשבות בעקבותיו.

ב. סקירת פרקי הספר

בפרק הראשון והמבואי של הספר העורך, קריין, מאתגר את הנחות המוצא ההגמוניות בסוגיית הגזענות לאור עמדותיהם של המטיף הקווייקרי בן המאה השמונה עשרה ג'ון וולמן (Woolman), הרב אברהם יהושע השל (Heschel) והתיאורטיקן אדוארד סעיד (Said). למשל לדעת וולמן העבדות היא שגרמה לגזענות ולא להפך. לרברי קריין 'משימתו הראשונה של הספר הזה היא לייצר ידע על אודות יהדות וגזענות' (עמ' 11), המשימה השנייה היא 'בחינת הדרכים שבהן היהדות מתעלמת מגזע וגזענות' (שם), ולבסוף הספר חותר לבחון את התמורות שחלו במושגי הגזע והגזענות במסורת היהודית. העורך מדגיש כי כדי לקדם את השיחה שהוא מייחל ליצור באמצעות הספר, אין בספר

ב־22 במרס 2022 נמצא שכותרת דף ה'ויקיפדיה' העברית היא 'רצח ג'ורג' פלויד".

10 גם את הריגתו של טקה תיארה משום מה 'ויקיפדיה' בעברית כ'פרשת מותו' (22 במרס 2022), באופן המעורר חשד – שעל כתפי עורכי 'ויקיפדיה' רובצת האחריות להפריכו – שכתביבת דף זה ועריכתו הושפעו משיקולים זרים או מלחצים ממסדיים; גם לשיטתם של מי שסבורים שהכדור שירה השוטר (שהמטרה מונעת את פרסום שמו) הגיע בדרך מקרה מהקרקע אל חזהו של טקה, מדובר לכל הפחות בהריגה.

11 למשל במשרד המשפטים פועלת היחידה הממשלתית לתיאום המאבק בגזענות, בראשות עורך הדין אווקה (קובי) זנה, שהוקמה בעקבות דו"ח ועדת פלמור משנת 2016, והיא פרסמה את 'המדריך הארגוני למאבק בגזענות'; האגודה לזכויות האזרח בישראל פועלת בתחום מאז הקמתה בשנת 1972, ולמשל בשנת 2015 פרסמה ספר הדרכה בנושא, 'שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן עד לתיכון'.

אמירות חותכות, ובין המאמרים הכלולים בו יש הבדלים וגם אי אלו חילוקי דעות. נוסף על כך לאחר כל פרק, מאותו טעם דיאלוגי, מאותגרות הטענות של המחברים ומוצעים טקסטים רלוונטיים מן המסורת היהודית ושאלות לדין בהם.

הפרק השני של הספר, 'בקו הצבע: לפיתתה של הגזענות והאתגר שהיא מציבה לאתיקנים', מאת סוזנה השל, מאיר את האופן שבו קראו את כתבי הקודש פעילים אנטי־גזענים יהודים ונוצרים, כמו ג'יימס בולדווין (Baldwin) ואביה של המחברת, הרב א"י השל, ואת תמיכתם במאבק למען שוויון ושותפות אזרחיים. כפי שמציינת השל, בעקבות חוקר התיאולוגיה הפוליטית וינסנט לוי (Lloyd), אחת הסיבות להתמדתה של הגזענות בארצות־הברית היא העובדה שהגזענות הייתה ל'צורה' "מחולנת" של רת' (עמ' 22). השל מקשה: אם תמונות של רציחות טעונות מבחינה גזענית הופכות את ההבטה שלנו למבטו של הרוצח, מה הן עושות למרקם המוגזע של החברה שלנו? האלימות של הגזענות היא [...] חלק מיחסי הגומלין החברתיים שלנו; השאלה היא אם אנו מסוגלות להפוך את ההֶעָדָה [witnessing] לשינוי ממשי. הדיונים ב"גזע" אמורים לקדם אותנו, לשים קץ לגזענות, אך זו נותרת עיקשת ולופתת בחברה שלנו, ותוצאותיה רצחניות' (עמ' 23). השל מדגישה בעקבות טה־נהיסי קואטס (Coates) ש'ה"גזע" הוא צאצאה של הגזענות, לא אביה' (עמ' 25). אולם אם 'תורת הגזע התגלתה זה מכבר בתור שטות, מדוע לא נעלמה הגזענות?' (עמ' 26). התשובה נעוצה לדעת השל בהסתרותה של הגזענות, והיותה ניזונה מגורמים נוספים, כבדי משקל, כמו הון, פוליטיקה וכוח (עמ' 28). כיצד עשויה בעיית הגזענות להיראות מנקודת מבטה של המסורת היהודית? בעקבות אביה טוענת השל כי 'גזענות אינה יכולה לדור בכפיפה אחת עם הדת כיוון שהיא [הגזענות] סותרת הנחות יסוד תיאולוגיות, כדוגמת הקביעה המקראית שהאל הוא בוראם של כל יצורי האנוש, לא של עם אחד בלבד או של הייררכייה של עמים. קביעותן [immutability] של הנחיות מקראיות כאלו מספקת לא"י] השל את הטענה שגילויה ההיסטוריים של הגזענות עומדים בניגוד לאמונה הדתית האמיתית' (עמ' 33).

בפרק השלישי, 'כשרגלינו מתפללות: לקראת אתיקה אנטי־גזענית על בסיס עמוס א-ו', מציעה וילה מ' ג'ונסון (Johnson) את ערכי המקרא ובייחוד את נבואת עמוס כתשתית לעמדה אנטי־גזענית. ג'ונסון סוקרת שימושים מעוותים של אמריקנים פרוטסטנטים בפסוקי המקרא, כדי לבסס סיווגים גזעניים ומשפילים כלפי שחורי עור. מוויליאם א"ב דו בוים (Du Bois) ואחרים ניתן ללמוד על האופן שבו התגבשו הסיווגים הללו לכדי תפיסת עולם מסמנת וקשיחה. עם זאת א"י השל העיד על עצמו כי במהלך המצעד

מסלמה למונטגומרי שבו הזדהה עם סבלם של שחורי העור האמריקנים, הוא 'חש כי רגליו אומרות שירה'. בעקבות השל טוענת ג'ונסון כי מנקודת מבט תיאולוגית גזענות היא לא רק מרושעת אלא גם שטנית. אף שניתן להפיק מהתנ"ך גם לקח גזעני (למשל מקללת נח לבנו חם), ג'ונסון מבקשת לבסס עמדה הומנית המתנגדת לגזענות והתומכת בצדק חברתי, וזאת על סמך נבואת עמוס, פרקים א-ו, שעולה ממנה הצורך ב'שמירה על רווחתם של החברים הפגיעים והמדוכאים ביותר בחברה' (עמ' 53), וכי תיתכן דת שיהיו בה גם 'עשיית אזרחות' וגם 'עשיית צדק'.

הפרק הרביעי, 'יהודים כמדוכאים וכמדכאים: לעשות אתיקה בצמתים של מעמדיות [classism], גזענות ואנטישמיות', מאת ג'ודית ו' קיי (Kay), דן בבעיית האנטישמיות בהקשרה הגזעני, בפרט בגרמניה ובארצות-הברית. לטענת קיי השיח הפשטני בן הזמן על אודות מושג ההצטלבויות (intersectionality) מניח שאדם יכול להיות קורבן או מקרבן, אך לא שניהם יחד. ברם מצבם של יהודים לעיתים קרובות מפריך את ההנחה של השיח הזה (עמ' 71), למשל אישה יהודייה לבנת עור. לדעת קיי כדי להימנע מהצטלבויות פשטניות כזו יש להכיר בתפקידו של המעמד הכלכלי בבעיית האנטישמיות. לטענתה 'דיכוי אנטי-יהודי מצטלב עם מעמדיות ומציב יהודים מסוימים כמטרה בתור סוכנים של החברה המדכאת. יהודים מצליחים להימלט מסוגים מסוימים של יחס בלתי הולם, אך מצבם המבודד והביז'רקותי מותיר אותם חשופים להאשמות ולבידוד משותפים אפשריים' (עמ' 77). שלא כקבוצות מיעוט אחרות שצלחה דרכן, יהודים עשירים בארצות-הברית נתפסים כמקורבנים וכמי שאין להם כל שותפות עם קבוצות הסובלות מעוני (עמ' 86).

בפרק החמישי, 'גזע והסיפור של יהדות ארצות-הברית', טוען אהרן גרוס (Gross) שגם יהודים אמריקנים שאינם מהותני-גזע (race-essentialists), ושלאכאורה אינם שותפים פעילים באפליה גזענית, לוקים בגזענות שיטתית, הנובעת מלבנותם (whiteness), שהיא 'הכינוי למבנה המשעתק את חוסר השוויון הזה [הגזעני] למרות הכוונות הטובות' של יחידים כאלה ואחרים (עמ' 107). לדעת גרוס ההזדהות העצמית של יהודים אמריקנים רבים (בייחוד אשכנזים) עם הלבנות האמריקנית הנוצרית באה, או עלולה לבוא, על חשבון ההזדהות של יהודים כזוכרי שעבוד מצרים והציווי המוסרי התכוף בתורה שלא לחטוא בו כלפי אחרים. גרוס דן בתיאולוגיה השחורה של ג'יימס קון (Cone), אשר קרא לאמריקנים לשוב ולראות בצלב קריאה להזדהות עם סבלם של חלשים. לאור זאת מציע גרוס ליהודי ארצות-הברית לשוב לזיכרון מצרים והשוואה כדרך להחיות את רגישותם המוסרית (עמ' 114).

הפרק השישי, "המבט היידי": הייצוג של הגופים השחורים ושל עיניים בספרות יידיש אמריקנית, מאת ג'סיקה קירזן (Kirzane), דן בייצוגם של שחורי עור בספרות האמריקנית בידיש מתחילת המאה העשרים, למשל ביצירות של אברהם רייזן (Rayzin), א' לעיעלס (אהרון גלנץ) ויהואש (שלמה בלומגרטן). ג'ורג' יאנסי (Yancy) תיאר את המבט הלבן (white gaze) כמחפצן, ממסגר וכולא את שחורי העור בנבדלות מוגזעת, אך ספרות יידיש דווקא הביטה על האדם השחור באמפתיה, אולי מפני שהיהודים עצמם נתפסו כשונים וכאחרים בתרבות האירופית שממנה הגיעו כותבי היידיש לארצות-הברית, שגם בה נותרו בזרותם בתקופה המדוברת. כפי שעולה מאחד הסיפורים הללו ביידיש, 'להיות שחור עור משמעו להיות קורבן עינויים, ולהיות יהודי הוא להיות בעל היכולת לפרש גופים שחורים כקורבנות עינויים, ולהיבדל מהעדה המבצעת את הלינץ' ולהבין את האמת הדתית של מעשה האלימות, אמת שעדת הנוצרים מבצעי הלינץ' כושלים להבין, אף שהיא קשורה באופן הדוק למסורת הדתית שלהם' (עמ' 149).

הפרק השביעי, 'טקסי זיכרון: אתרי זיכרון לזיכרונות תרבותיים כשתיקות טראומטיות וקריאות זיכרון לשינוי חברתי', מאת ניקול רנה פיליפס (Phillips), משווה בין עדויות זיכרון של יהודים על השואה – למשל ספרו של אלי ויזל 'הלילה' (במקור ביידיש: 'והעולם שתק') – לבין עדויות של אפרו-אמריקנים בארצות-הברית. פיליפס מדגישה את השתיקה הרועמת ביחסים בין ויזל הצעיר לבין אביו, שנרצח במחנה בוכנוולד, ולאחר מכן היא פונה אל מחברים אפרו-אמריקנים בארצות-הברית עד ימינו, בייחוד מרטין לותר קינג (King). 'זעקות חנוקות בנוסח "איננו יכולים לנשום" לוכדות הרבה מהמשמעות של היות שחור עור באמריקה, בייחוד בעבור העניים. "איננו יכולים לנשום" היא לשון קיצור המקיפה את תלאותיהן של קבוצות אוכלוסייה מגוונות הנאנקות תחת חוסר הגינות וחוסר צדק, בארצות-הברית ומעבר לה. כשהזעקות החנוקות מתגבשות לזעקות זיכרון של מחאה חברתית, הן נובטות לכדי פרקטיקות על-לאומיות הנותנות עדות למוות של קורבנות האלימות המדינתית' (עמ' 177). מי שממשיכים להדהד את המחאה ולהזכיר את שמות ההרוגים משתתפים לטענת פיליפס בפרקטיקת זיכרון החורגת מהחברה המקומית שלהם.

הפרק השמיני, 'תיאוריית גזע ביקורתית ו"הדתה" היודית כפסק הדין קהילת שערי תפילה נ' קוב', מאת אנאליס א' גלאוד-טודרנק (Glauz-Todrank), עוסק באופן שבו יהודים דתיים בארצות-הברית מתמודדים עם קטגוריית ה'גזע'. לדעת גלאוד-טודרנק הדתה 'משמעותה שאנשים, במקרה זה יהודים אמריקנים, מאמצים את הנורמות הדתיות של החברה, תוך המעטה בערך או אפילו דחייה של מאפיינים תרבותיים שאינם עולים בקנה אחד עם הנורמות הללו' (עמ' 167-168 (קיץ תשפ"א-סתיו תשפ"ב)).

192). לאור זאת מובן מדוע מופעל על יהודי ארצות-הברית לחץ מתמשך להגדיר את עצמם כלבנים. עניין 'שערי תפילה נ' קוב' הגיע לבית המשפט בשנת 1987 בעקבות מעשה ונדליזם נגד קהילה זו במדינת מריילנד. הקהילה ביקשה הגנה בתור מוסד דתי, אף שמערכת המשפט האמריקנית ניסתה להציג את ההתקפה כנובעת ממניעים גזעניים או מגזיעים. גלאודיטורדנק מצביעה על כך שבעקבות זוועות השואה, וחרף ניסיון מתמיד להציג את היהודים כקבוצה 'גזעית', רוב יהודי ארצות-הברית מסתייגים מהגדרתם כ'גזע' (עמ' 208).

בפרק התשיעי, 'עמידה גזעית: כיצד יהודים אמריקנים מדמיינים קהילה, ומדוע זה משנה', שרה אימהוף (Imhoff) מנסה להבין את שאלת 'מיהו יהודי' בהקשר של מושג ה'גזע'. נקודת המוצא לדיון היא העובדה שאין כל בסיס מדעי לטענה שקיים 'גזע יהודי' – 'אין שום גן שנושאים כל היהודים ורק היהודים' (עמ' 218). אימהוף מציגה את הגדרתו של קוואמי אנטוני אפייה (Appiah) למונח מגזיענות (racialism), שלפיו לקבוצות אנושיות שונות יש מאפיינים שונים. עמדה זו אינה בהכרח בלתי מוסרית, שכן מדובר בהבחנה בין קבוצות ולא בהכרח בדירוגן, אך הניסיון מלמד כי זהו רעיון נפיץ. יהודים רבים משתמשים במגזיענות מהסוג הזה כשהם חושבים על יהודים כמוכחנים באופן גנטי או גופני. אלא שהגדרות כאלה נוטות להדיר יהודים שכביכול אינם נראים יהודים (עמ' 224). לצד הגדרת היהדות על דרך ההזדהות העצמית קיים אופן ההזדהות הביצועי (performative), שיתרונו במופשטותו ובחוסר היכולת לעשות לו רדוקציה לגנטיקה. אימהוף קושרת את אופן ההזדהות הזה לרעיון המדרשי של עמידת יהודי כל הדורות במעמד הר סיני, שממנו נגזר שהזהות היהודית נובעת מנוכחות ומקשר ולא רק ממוצא אתני או גנטי (עמ' 231).

הפרק העשירי, 'גזע, גזענות ופסיכופתולוגיה: מווינה האנטישמית למוצאי עידן זכויות האזרח בארצות-הברית', מאת סנדר ל' גילמן (Gilman), נפתח בהתייחסות לניסוי שהתבצע באוניברסיטת אוקספורד, ושתוצאותיו פורסמו בשנת 2012, ניסוי שבדק אם גזענות היא מחלת נפש. לשאלה זו יש רקע בטענות שהועלו למן המאה התשע עשרה, שיהודים נוטים ללקות במחלות נפש. בהמשך היו שטענו שמחלות כאלה מתבטאות גם בציבורים ולא רק בקרב יחידים (עמ' 244). רעיונות גזעניים אלה חלחו למשטרים קולוניאליסטיים בראשית המאה העשרים וכידוע גם לאידיאולוגיה הנאצית. גילמן מתאר את האופנים שבהם תיאורטיקנים דוגמת פרנץ פאנון (Fanon) עמדו על הנזקים העמוקים שמסיבה הגזענות לקורבנותיה. גילמן כתב: 'אפיון הגזענות כמחלה של הפרט, אני חושש, יוביל את המיקוד הציבורי לדגמים של טיפול פרטני ולא מערכת. למשל אם גזענות היא מחלת נפש, האם יותר לרצח גזען לטעון לחוסר שפיות ולא לקבל אחריות למעשיו? אם נתייחס אל גזענות כאל מחלה, האם הדבר נותן תמריץ

לחפש תרופה פרטנטית, לעומת טיפול בשורשים החברתיים של הגזענות? ולבסוף, מי עומד להרוויח מהמגמה הזו לפתולוגיזציה של הגזענות? תעשיית התרופות הגלובלית? פסיכולוגים קליניים? הגזענים עצמם? (עמ' 254).

בפרק האחד עשר, 'לִבְנוֹת כִּאֲנִיִּיתִיאולוגית: אתיקה של היעדר קצוות', ג'ורג' יאנסי מציע את מחשבותיו על בעיית הגזענות ועל הסבל הרב שהיא מחוללת. יאנסי מתאר את הייאוש העמוק שגורמת לו הגזענות בארצות־הברית, ואף מצטט הודעת שטנה גזענית שהושארה במשיכון במשרדו. אף על פי כן הוא דבק בתקווה ובאמונה דתית, תיאיסטית. לדבריו 'דוברט בירט [Birt] טוען ש"לִבְנוֹת" היא לאמץ את האמונה הרעה של הפריוילגיה. לִבְנוֹת היא הפריוילגיה של טרנסנדנצייה בלעדית [exclusive transcendence]. אולם היא [הלִבְנוֹת] יכולה לשרוד כפי שהיא רק באמצעות שלילה של טרנסנדנצייה מהזולת, על ידי רידוד האחר לכדי חפץ, לעובדתיות [facticity] גרידא' (עמ' 266). 'האתיקה של היעדר קצוות העולה בדעת', כתב יאנסי, 'חושבת מחדש, או מוטב חושפת, דינמיקה אונטולוגית (לא אטומיסטית) של מְחוֹבְרוֹת, ולפיכך קוראת למוֹבֵן עמוק של אחריות מוסרית' (עמ' 268); שכן 'אם גזענות מבדילה ורוצחת, מהן הצורות של עבודת האלילים הדתית המאדישות את לב האדם לכאבו של הזולת? אתיקה איתנה, אתיקה יהודית, אתיקה נוצרית, חייבת אפוא להיפטר מאלילים. אני חותם (או אולי זו התחלה) בדברי השל. "מהו אליל? כל אל שהוא שלי אבל לא שלך, כל אל שאכפת לו ממני אך לא ממך, הוא אליל". זו, כך נדמה לי, הצעקה בלילה שבה אנו חייבים להתחיל' (עמ' 272).

ג. כמה הרהורים בעקבות הספר

האסופה 'יהדות, גזע ואתיקה' מציגה שאלות ותובנות חשובות על בעיית הגזענות. אציע כאן כמה הרהורים בעקבות הספר, סביב שלושה מוקדים: מהותנות גזע כבעיה מושגית; רעיון אחדות המין האנושי כמשאב אנטי־גזעני; היכן נמצא או צריך להיות מרכז הכובד של המאבק בגזענות.

1. מהותנות גזע כבעיה מוסרית ומושגית

יש הבדלים ניכרים בין השיח הישראלי על אודות הגזענות לבין זה הרווח בארצות־הברית.¹² בישראל יש חיץ ברור יחסית בין מהותני גזע (race

¹² לביקורת על נטייה רווחת בארצות־הברית לחשוב על הקונפליקטים בישראל במונחי גזע ראו: Matti Friedman, 'Israel's Problems Are Not Like America's', *The Atlantic*, May 24, 2021 (זמין במרשתת).

essentialists), כלומר מי שסבורים שהמין האנושי אכן מורכב מ'גזעים' או מקבוצות 'גזעיות' שונות, לבין מי שמתנגדים לתורת הגזע ולפילוח האוכלוסייה על בסיס זה. אולם גם בארצות-הברית יש דוגמאות לכך, למשל החוקרת והמחנכת שינה מייסון (Mason) מתנגדת במפורש למהותנות גזע – ואפילו לממשותם של המונחים המתיימרים לייצג את הגזענות הזו.¹³ מטעם דומה התייחסות מוצהרת אל אדם או אל קבוצת אנשים כמשתייכים ל'גזע' כזה או אחר נחשבת על פי רוב בישראל למבע גזעני. בישראל אומנם מקובל לומר על דרך השלילה כי אסור להפלות בשל הבדלי 'דת, גזע ומין', כפי שמצהירה מגילת העצמאות, אבל רק מעטים יגידו על דרך החיוב כי אדם או קבוצה מסוימת נמנים עם 'גזע' כזה או אחר; המאזין הישראלי יפרש זאת בדרך כלל כגזענות.¹⁴ בשיח הישראלי רווחים מונחים כמו עם, אתניות, שפה (בייחוד עברית וערבית) ומוצא גיאוגרפי – אך לא 'גזע'. עד אמצע המאה העשרים אכן היה שימוש כזה בחברה היהודית-ישראלית,¹⁵ אולם בעקבות השואה הוא נעלם כמעט לגמרי מהשיח הישראלי. לטענת יעקב שביט ויהודה ריינהרץ אימוץ הגזענות וההגזעה בידי יהודים בראשית המאה העשרים היה דרך שימושית לחלן את הזהות היהודית.¹⁶

13 על התיאוריה ההומניסטית של ה־racelessness שבה דוגלת מייסון ראו הריאיון עימה: 'We're all Raceless with Dr. Sheena: Mason', March 1, 2022, FAIR Perspectives, Ep. 7, YouTube (זמין במרשתת). על ארגון FAIR ראו להלן, הערה 36.

14 כמובן אין להסיק מכך שאין בישראל גזענות. אך לא כל עוולה או שנאת זרים בישראל היא גזענות. יש כמה וכמה בעיות במרחב הישראלי, והחריפות שבהן הן הסכסוך היהודי-ערבי והישראלי-פלסטיני. האם התנגדותם של פלסטינים רבים לקיומה ולזכות קיומה של מדינת ישראל היא גזענות, או שמקורה לאומי או דתי? למי שסבורים שעם ישראל אינו 'גזע', אין סיבה מיוחדת להניח שעוינות זו עולה לכדי גזענות. באותו האופן יש ישראלים החשים איבה כלפי ערבים או פלסטינים אך אינם בהכרח גזענים. כאמור הקושי בהפיכת הגזענות למבנה הסברי מונוליתי ומקיף כול, הוא עמנום המחויבות לדין וחשבון מדיני וחברתי-כלכלי על אודות המתחים המזינים את הגזענות ואת רגשי האיבה הגזעניים. ראו: שביד (לעיל, הערה 2).

15 חרף העיר כי רבים מהמחברים אשר נקטו את המונח גזע בראשית המאה העשרים, דווקא הדגישו את ה'אחוזה הגזעית' ה'פן-מזרחית' בין יהודים לערבים בתור צאצאי שם, ולעיתים אף 'ככלי רטורי ואמצעי לניגוח השלטון הזר, תורכי או בריטי'. ראו: חנון חרף, אנשים אחים אנחנו: הפנייה מזרחה בהגות הציונית, ירושלים תשע"ט, עמ' 90.

16 'לתורת האבולוציה לענפיה הייתה השפעה רבה על החילון

לעומת זאת בארצות-הברית האמונה שבני אדם נחלקים ל'גזעים' שונים אינה נשפטת באותה החומרה. למשל בעת תרומת דם נדרשת התורמת לרווח על ה'גזע' שלה, בקשה שהייתה נחשבת בישראל לגזענות, ואשר גם בארצות-הברית נראית חסרת היגיון, אם נביא בחשבון את התמהיל הגיאוגרפי המגוון של היהודים למשל, ה'מעורבים' לבלתי הפרד. ככלל בארצות-הברית אין מצפים מאדם הגון להתנגד במפורש למהותנות גזע, כל עוד הוא מדבר עליה באופן עמום, בחסות המונח racial. באופן זה יהודים אמריקנים רבים מאמצים את המונח שוויון גזעי (racial justice) בלי לתהות אם בעצם הפילוח של קטגוריית המין האנושי ל'גזעים' שונים – רעיון שכאמור אין לו בסיס מדעי – הם מאששים קטגוריה פסידו-מדעית, 'גזע', או נותנים לה תוקף, ובכך שומטים את הקרקע מתחת הברית האנושית היסודית העשויה לקדם שותפות אנושית אוניוורסלית. חרף כל חסרונותיה של המציאות הישראלית, נראה שהחזון המקראי של 'אב אחד לכלנו' (מלאכי ב, י) נוכח בה באופן בולט יותר; הדבר נכון גם לאירופה, שחלוקות גזעניות או מגזיעות אינן מקובלות בה.

2. רעיון אחדות המין האנושי

ככל שמבקשים להעשיר את השיח היהודי-האמריקני באתיקה יהודית, אחד האתגרים הגדולים הוא ההבחנות התיאורטיות הבסיסיות הנוגעות לטיבה של האנושיות המשותפת, למול הגזענות המפרקת את מושג המין האנושי,

של המחשבה היהודית במאה התשע-עשרה, התיאוריות המטריאליסטיות הן הביולוגיות והן האנתרופולוגיות נתפסו כנותנות הסבר לא טרנסצנדנטי ולא מטפיזי אלא היסטורי-פוזיטיביסטי, אתנוצנטרי וחילוני [...] לאופי של היהדות את מקומם של רעיון ההתגלות ורעיון הבחירה החליפו מונחים כגון "רוח מיוחדת", "גניוס", "פסיכיקה קולקטיבית" ו"ניסיון הסטורי". אלה שלא קיבלו את רעיון ההתגלות ואת האמונה בהשגחה עליונה וחיפשו הסבר נטורליסטי ואתנוצנטרי ("טבעי") לייחודם של אמונת ישראל, של עם ישראל ושל תכונות האופי שלו ("יהודיות") מצאו בתיאוריות של דרווין וספנסר – ועוד יותר באלה של באקל ורנאן – מפתחות חדשים להבנת ההיסטוריה היהודית' (שביט וריינהרץ [לעיל, הערה 1], עמ' 305). ראו גם את הבחנתה של חנה ארנדט שבשלהי המאה העשרים 'היהדות, וההשתייכות לעם היהודי, התנוונו לכלל עובדה של לידה גרידא רק בקרב היהדות המתבוללת. במקור, פירוש הדבר היה דת מוגדרת, לאומיות מוגדרת, טיפוח זיכרונות משותפים ותקוות משותפות' (חנה ארנדט, יסודות הטוטליטריות, תרגמה עדית זרטל, תל אביב 2010, עמ' 141, ראו גם: עמ' 56-57, 141-144).

ומפקיעה חלקים מהמין האנושי מהשתייכות אליו. ההתמודדות עם אתגר זה חיונית, כיוון שנראה שהיכולת להגן על החלשים בחברה ולקדם את רווחתם תלויה ביכולת לראותם כיצורים השייכים למין האנושי שאליו שייכים בעלי השררה. בנקודה זו אפשר להצביע על תפיסה השזורה כחוט השני במסורת היהודית, ושמקורה במונותאיזם האתי המקראי, בייחוד ברעיון בריאת כל בני האדם בצלם אלוהים (בראשית א, כז).¹⁷ רעיון זה בא לידי ביטוי בין השאר בדברי הנביא מלאכי שצוטטו לעיל וכן במשנה המקשרת בין אחרות המין האנושי לבין האל הבורא והאכפתי ומאידך, בין פוליתיאיזם למעמדיות קשיחה, מנוכרת ותוקפנית: 'לפיכך נברא אדם יחידי בעולם, ללמד שכל המאבד נפש אחת מעלין עליו כאילו איבד עולם מלא, וכל המקיים נפש אחת מעלים עליו כאלו קיים עולם מלא. ומפני שלום הבריות, שלא יאמר אדם לחבירו אבא גדול מאביך. ושלא יהו המינין אומ' (רי"ם) רשויות הרבה בשמים'.¹⁸ כטענת הרב אברהם חן,

המוסר העליון של היהדות מרחיק לכת בהרבה מעבר לשויון שבטבע. הוא כופר בחלוקת בני אדם לפי הדם. בחלוקת חוגים, מעמדות, אומות, וכו'. הוא כופר אפילו בחלוקת האנושות – כפרטים – לרעים ולטובים. עצמים רעים ועצמים טובים – אינם. יש רק טוב ורע. וכל אדם שעה שהוא עושה טוב הוא טוב. ובעשותו מעשה רע הריהו – באותו רגע – רע. אין אנשים טובים ורעים כשם שאין עצמים טובים ורעים. והמלחמה ברע – אפילו מלחמה רוחנית גרידא, על ידי תפילה – צריך שתהא מכוונת לא אל הרשעים כי אם אל הרשעות.¹⁹

דברים דומים כתב הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל: 'תורת ישראל אינה מברלת בין ישראל לעמים בהבדל גזעי אלא בהבדל הדעות והאמונות שהן קובעות את צורת האדם והלך רוחו ומחשבותיו וכל הדבק בתורת ישראל הרי הוא כישראל לכל דבריו ומתיחס לאביה הראשון של האומה'.²⁰

17 על הרעיון המקראי של בריאת כל בני האדם בצלם אלוהים ראו למשל: מאיר גרובר, "בצלם אלהים" – מהו?, ציפורה טלשיר, יונה שמיר וסיון דניאל (עורכים), תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא, ירושלים תשס"א, עמ' 81-87.

18 משנה, סנהדרין ד, ה, על פי כ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רוסי 138).

19 אברהם חן, 'היהדות והדם', הנ"ל, במלכות היהדות: פרקי הגות ומחשבה, א, ירושלים תשי"ט, עמ' 28. תודתי לצחי סלייטר על ההפניה למקור זה.

20 משפטי עזיאל, מהדורה תנינא, ב, יורה דעה, תל אביב תשי"י-

אומנם בכמה מאמרים הכלולים בספר 'יהדות, גזע ואתיקה' מצוטטת אמירה של א"י השל על אודות אחדות המין האנושי ושורשיה התיאולוגיים (עמ' 33); האסופה אף נפתחת בהתייחסות של העורך, קריין, לדברי השל שאי אפשר אפילו להעלות על הדעת את הכותרת 'דת וגזע' אם כל בני האדם הם ילדי האל, אולם הסוגיה העקרונית של חשיבות רעיון אחדות המין האנושי והשאלה אם מדובר בטובין רעיוניים שחיוניים למאבק בגזענות, אינן נדונות במפורש בספר. אם ברצונם של יהודי ארצות-הברית להעשיר את השיח האמריקני ולנכס להם מחדש – כפי שמציע אהרן גרוס – את ערכי היהדות העשויים לקדם יתר רגישות לסבלם של כהי עור, ראוי לדעתי להרחיב את הדיון ברעיון אחדות המין האנושי.²¹

ברם אולי לא מקרה הוא שיהודי ארצות-הברית אינם ששים להדגיש את הנקודה הזו, שכן היא טעונה מבחינת רעיונית. לטענת ס' השל התפוררות תמונת העולם הימי ביניימית ועליית המדינה המודרנית במאה השמונה עשרה והחילון במאה התשע עשרה, הביאו למה שהיא מכנה קולוניאליזם תיאולוגי: בעבר היהודים אומנם חיו (גם) בארצות נוצריות, אך לא היו שווי מעמד. המסגרת התיאולוגית הנוצרית הישנה, שהיהודים נחשבו בה לזרים ונחותים, נסמכה על הפירושים הנוצריים – החל מאוגוסטינוס – לפסוק 'לא יסור שבט מיהודה' (בראשית מט, י) המגדירים את העם היהודי כשורד אך מבזזה. מבחינה זו תפסה הנצרות את היהודים כניצבים במידה רבה מחוץ למרחב התיאולוגי הנוצרי. דווקא שיווי מעמדם של היהודים בעידן המודרני, טוענת השל, הוא אשר הוביל ל'בליעת' היהדות והכללת היהודים בפוליס הדמוקרטית המודרני ובמרחב הניטרלי המאפיין את רשות הרבים שבו. אלא שבמצב הזה, מצב אוניוורסלי כביכול, לא נעלם יצר הכידול של נוצרים מהיהדות ומהאחרות הדתית והאתנית שהיא מייצגת.²² כדברי השל:

תשי"ב, סימנים ס-סא, עמ' רח-רט; וראו: צבי זוהר, ולא ידח ממנו נדח: יחסו של הרב בן ציון עזיאל לגיור בזמן הזה כמשתקף בתשובותיו ההלכתיות, ירושלים תשע"ב, עמ' 223-239, בייחוד עמ' 231.

21 לצעד מבורך בכיוון זה ראו: Michael Rosenzweig, 'Reflections on Racism and Social Divisiveness', *Tradition* 53, 2 (2021), pp. 1-17. רוזנצווייג התייחס לרצח ג'ורג' פלויד, וראו שם בייחוד על החשיבות האוניוורסלית של רעיון צלם אלוהים בהקשר של נגע הגזענות (עמ' 3-11).

22 Susannah Heschel, 'The Slippery Yet Tenacious Nature of Racism: New Developments in Critical Race Theory and Their Implications for the Study of Religion and Ethics',

תיאולוגיה היא תמיד פוליטית [...] תורת ההחלפה [supersessionism] הנוצרית היא צורה של קולוניאליזם (סיפוח) תיאולוגי. במרחב הדתי ביצעה הנצרות סיפוח תיאולוגי של היהדות, תוך השתלטות על מושגים מרכזיים על אודות המשיח, אסכטולוגיה, אפוקליפסה, בחירה וישראל, כמו גם על כתבי הקודש, הנביאים ואפילו אלוהי היהדות, ודחייה של התוקף המתמשך של המושגים הללו באשר ליהדות – שום ישועה אינה אפשרית מחוץ לכנסייה, ודאי לא ביהדות. באמצעות דוקטרינת ההחלפה החלה היהדות לתפקד בתיאולוגיה הנוצרית כנוכחות הפנימית התובעת שלילה אך אינה ניתנת לטיהור מבלי להרוס את יסודות הנצרות. בספחה את היהדות לא הייתה הנצרות מסוגלת למחוק אותה [...] גזע היה בשימוש כרכיב מגדיר מרכזי במאמצי הנצרות להגדיר את עצמה ולהבחין את עצמה מהיהדות [...] דניס ביול (Buell), חוקרת הנצרות הקדומה, טוענת שהנצרות הציגה את עצמה לא כהתנכרות אוניוורסליסטית לפרטיקולריות היהודי האתני אלא כמי שהיא עצמה גזע חלופי. וכפי שג' קמרון־קרטר (Kameron-Carter) כותב בספרו 'גזע: בחינה תיאולוגית', 'טענתי היא שהמאמץ המרוכז הזה להתגבר על היהדות הוא מה שמאגד את הדמיון המוגזע הפועל בצורות ובמערכות המחשבה המאפיינות את המודרניות וברמיון האנתרופולוגי הפועל בצורות ובמערכות המחשבה המאפיינות את התנועות הגנוסטיות הקדומות'. לדעת קרטר הגזענות הנוצרית מתחילה עם הכריסטולוגיה שלה – הענף בתיאולוגיה המתמודד עם הבעיה כיצד ליישב את טבעו האנושי והאלוהי של ישו הצלוב, העלול להוביל לביטולה [supersessionism] של היהדות. אותה תורת החלפה מצידה 'מגיעה ליעדה בהגמוניה המודרנית של הלבנות, פתולוגיה תרבותית המתחילה ככפירה תיאולוגית'.²³

לטענת השל וקרטר מיתוס הלבנות בארצות־הברית הוא במידה רבה תוצר של החברה הנוצרית המודרנית – על היצר הגנוסטי הוותיק המשחר לפתחה – ושל

Journal of the Society of Christian Ethics 35, 1 (2015), pp. 3–27. מאז פרסום מאמרה זה של השל, חלו תמורות ניכרות בשדה השיח המכונה תיאוריית גזע ביקורתית (Critical Race Theory, CRT). לדין ביקורתי בהנחות המוצא של תיאוריה זו, בטענה שהן עצמן גזעניות, ראו: James Lindsay, *Race Marxism: The Truth About Critical Race Theory and Praxis*, Orlando, FL 2022; Pamela Paresky, 'Critical Race Theory and the "Hyper-White" Jew', *Sapir* 1 (Spring 2021), pp. 18–27

23 השל (שם), עמ' 13–14, הציטוט האחרון לקוח מסקירה של ג'ונתן טרן (Tran) על ספרו הנזכר של קמרון־קרטר.

חוסר ההלימה בין יומרתה השוויונית לבין הגזענות המבליחה גם במודרנה, באופן המאשש לכאורה את טענתו של ברוננו לאטור (Latour) ש'מעולם לא היינו מודרניים'. במצב הזה, שבו היהודים כלולים במרקם האזרחי הנוצרי או הפוסט־נוצרי, ובוודאי במצב שבו הם זוכים להצלחה מקצועית רבה לעומת שיעורם באוכלוסייה הכללית,²⁴ אין תמה שדווקא אתוס השוויון והחתיירה אליו נוטים לייצר אובססיה להבחנות גזעניות²⁵ – גם אם במקרה הזה עיקר הסובלים מההבחנות הגזעניות הם שחורי עור וכמעט לא יהודים. ברם כפי שעולה ממאמרה של קיי שנסקר לעיל, גם אם חיציה הקשים ביותר של הגזענות אינם מופנים אל יהודי ארצות־הברית, הם משמשים מושא מרכזי לתרעומת האמריקנית העממית על בעיית הגזענות.

3. שאלת אפיקי המאבק בגזענות

כיצד אפוא ראוי להילחם בנגע הגזענות? דומני שיש להתמקד בשתי חזיתות עיקריות: בחזית המעשית יש לפעול לצמצום העוולות הגזעניות, ובחזית המושגית והלשונית יש לנסות להסיר את הלוט מעל אידיאולוגיות לשוניות הממסכות גזענות ואף מכשירות אותה.

בחזית המעשית, מנגנוני הכליאה בארצות־הברית מייצרים סבל רב לכלואים ולמשפחותיהם, ושיעורם של האסירים כהי העור – שמספרם על פי הערכות יותר מ־2 מיליון – בקרב כלל האסירים גדול בהרבה משיעורם באוכלוסייה.²⁶ ואכן בספר 'הדות', גזע ואתיקה' יש התייחסות לשיעורי הכליאה הגבוהים של שחורי העור בארצות־הברית,²⁷ אך לא לכך שרבים מבתי הכלא בארצות־הברית הם בבעלות פרטית או לשימוש הנרחב הנעשה בעבודה כפויה של אסירים – שרבים מהם כהי עור – בבתי כלא פרטיים ופרדליים כאחד.²⁸ הטענה שיש

²⁴ על סוגיה זו ראו בהרחבה: ארנדט (לעיל, הערה 16).

²⁵ כטענת ס' השל במאמרה בקובץ, עמ' 27.

²⁶ יונתן קירשנבאום, 'מאחורי הסורגים', 28 באוגוסט 2018, אתר החדשות דבר (זמין במרשתת) וראו את המקורות שאליהם הפנה.

²⁷ למשל ס' השל התייחסה במאמרה בקובץ (עמ' 23) להבחנה הנוקבת של מישל אלכסנדר שמספר האסירים שחורי העור בארצות־הברית כיום גדול ממספר העבדים שחורי העור לפני מלחמת האזרחים (antebellum).

²⁸ קירשנבאום ציין כי 'מלחמת האזרחים הובילה, בסופו של דבר, לקבל התוספת ה־13 לחוקה האמריקנית, זו שקבעה שלא תתקיים בארצות־הברית כל צורה של עבדות או עבודה שלא מרצון. אך משפט מוכר פחות שמופיע באותה תוספת מתיר עבדות "כעונש לפשע הניתן למי שהורשע כדין" (קירשנבאום

בארצות־הברית גזענות שיטתית נסמכת בין השאר על העובדה שהחזקת עבדים באופן פרטי אסורה, אך לכאורה מותרת באופן קולקטיבי, ככל שהדבר נוגע לאסירים בבתי כלא העובדים בעבודות שונות בעבור בעלי הכלא, ללא שכר. מטעם זה מוחים אמריקנים רבים, ובהם פעילי זכויות אדם יהודים, כנגד המשך השימוש בבתי סוהר פרטיים.²⁹ ברוח זו אפשר לברך על הצו לצמצום ההפרטה של בתי כלא פרדליים שהוציא הנשיא ג'ו ביידן כבר בראשית כהונתו. אך דא עקא דגש זה על ההתמודדות הנורמטיביות עם הבעיות החריפות הכרוכות בגזענות מתמוסס בנקל אם במקום לרון בשאלות החברתיות, עוברים לרון – כפי שקורה תדיר בשיח האמריקני – ברגשותיו ובנטיית ליבו של היחיד. באותו האופן ההתמקדות של גרוס ברעיון הלבנות ובכך שיהודים אמריקנים מסוימים מאמצים את השיח האמריקני הנוצרי הלבן, אינה מסייעת לרון בבעיות החברתיות כלכליות והמוסדיות שעל הפרק, ואולי אף מפריעה לרון בהן באופן משקם.

אשר לחזית המושגית והלשונית של ההתמודדות עם בעיית הגזענות, יש להעיר תחילה כי המונח 'גזע', כאשר הוא ננקט בלשון יחיד וללא מירכאות, עלול למסך את מהותנות הגזע הגולמית החוסה בצילו, כלומר את הטענה הפסידרומדעית שהמין האנושי מורכב מ'גזעים', בלשון רבים. מטעם זה מי שמתנגדים למהותנות גזע(ים), וסבורים כי היא פוגעת בתשתית המחויבות האתית האוניוורסלית, עשויים כאמור לשים את המונח 'גזע' במירכאות, כפי שעשה סטיבן קפלן.³⁰ התייחסות אל 'גזע' כאל מבנה ביולוגי ואונטולוגי, כלומר כאל גזע, ללא מירכאות, מתפרשת כהכרה בממשותו. למותר לציין שאפשרות

[לעיל, הערה 26]. לביקורת על הניסיון להקים בתי סוהר פרטיים בישראל בתחילת שנות האלפיים ראו המאמרים בכתב־העת ארץ אחרת, 33 (2006). מעניין לציין כי המדינאי השמרני הבריטי סר מלקולם ריפקינד, שכיהן כשר בממשלות בריטניה בשנים 1979–1997, טען כי בתי סוהר פרטיים הם בלתי מוסריים בעליל. ראו Malcolm Rifkind, 'Why Prisons Should Never Be Privatized', *The Financial Times*, 13 April 2019

29 ראו למשל את דבריה של הרבה יהודית האופטמן בנושא זה בקשר לפרשת בהר־בחוקותי, באתר של רבני 'תרועה': Judith Hauptman, 'Private Prisons, God's People', 2017, *T'ruah: The Rabbinic Call for Human Rights* (<https://www.truah.org/resources/private-prisons-gods-people/>)

30 Steven Kaplan, 'If There Are No Races, How Can Jews Be a "Race"?' *Journal of Modern Jewish Studies* 2, 1 (2003), pp. 79–96. לשיטתם של מי שמכירים בכך ש'גזע' הוא הבניה חברתית, ברור מקל וחומר שאי אפשר לדבר על העם היהודי כעל 'גזע' במובן מדעי ביולוגי. ראו למשל: Raphael Patai & Jennifer Patai, *The Myth of the Jewish Race*, Detroit, MI 1989

הגיוור כפתח להצטרפות לעם היהודי, אפשרות הפתוחה לפני כל אדם, מוכיחה כי התפיסה היהודית הנורמטיבית הבסיסית, לכל הפחות בעולמם של חז"ל, איננה גזענית.³¹

נקודה נוספת היא שאלת המשאבים המסורתיים העשויים לתרום למאבק בגזענות. בצדק טוען גרוס שיהדות ארצות-הברית נמצאת במשבר נרטיבי באשר לבעיית הגזענות. אלא שעיסוקו במוטיב הלבנות עלול למסך את הרעיונות החשובים שיהודים מסורתיים מחזיקים בהם, ואשר יכולים להאיר את דרכה המוסרית של החברה האמריקנית, לפחות זו המעוניינת להילחם בגזענות. מה התועלת שבהיצמדות לקטגוריית הלבנות ובהלקאה עצמית בעטייה, הגורמות לפיתוח רגשי שנאה עצמית בקרב בהירי עור או לחלופין להשרשת נקיפות מצפון פיגמנטליות אצל מי שעורם כהה?³² מה המחיר שמשלמים אנשים כהי עור המודרים באמצעות ההגזעה הזו ממוקדי הכוח ומהשפעה התרבותית?³³

31 קפלן (שם), עמ' 88. על גיוור זהות יהודית ועל המתח שבין הפתיחות הבסיסית לאפשרות הכניסה ליהדות, פתיחות המשתקפת מהליך הגיוור, לבין התפיסה ההלכתית הביולוגית או הגנטית כביכול שלפיה מי שנולד יהודי אינו יכול לצאת מן הציבור היהודי ('ישראל שחטא ישראל הוא'), כתבו בהעמקה מנחם פינקלשטיין, מיכאל קורנאלדי, אבי שגיא, צבי זוהר ואחרים, ואין כאן מקום להאריך.

32 שם יש כאן הופעה מחודשת של תופעה מסוף המאה התשע עשרה שעמד עליה חריף: 'השיח האנטישמי בן הזמן, על כל פנים, ידע להשתמש בדבריו של דישראלי בכדי להבחין בין היהודים הספרדים "טהורי הגזע" ליהודים האשכנזים. ביטוי לכך ניתן למצוא בספרו של ההוגה האנטישמי האנגלי יוסטון סטיוארט צ'מברליין, שהסתמך על דישראלי לחיזוק טענותיו בדבר חשיבותו של "טוהר הדם", והביע הערצה ליהודים הספרדים ששמרו על "טהרת גזעם" ולא נטמעו בין היהודים האשכנזים' (חריף [לעיל, הערה 15], עמ' 64). איני טוען שזוהי העמדה שמביע גרוס, אלא שראוי לבחון את שיח הלבנות המהותני לנוכח גילויי גזענות מפורשים מן העבר. לדיון במקומה של קטגוריית הלבנות או הלובן ראו: אריה קיזל, הנרטיב המזרחי החדש בישראל, תל אביב 2014, עמ' 134-138, וראו גם: שם, עמ' 168-175.

33 ביקורת כזו משתמעת מדברים שכתב חיים הלל בן-ששון, 'מורשת יהדות המזרח: העניין, בעיותיו ואפשרויותיו', פעמים 1 (תשל"ט), עמ' 86. היא עולה גם מביקורת של ירון הראל (בהקשר אחר), ששאל 'מהו המרכז המנציח עצמו ככזה בעצם הגדרת קהילות אחרות כ"מזרחיות"?'. ראו: ירון הראל, 'עשרים וחמש שנה ל"מורשת יהדות המזרח": הרהורים על

כפי שכתבה המשוררת ויסלבה שימבורסקה (Szymborska), 'אין דבר חייתי ממצפון נקי',³⁴ אך כנראה גם נקיפות מצפון מוגזמות על רכיבים בסיטואציה המוסרית שאינם רלוונטיים לפתרונה, או שאין להם קיום ממשי, אינם מועילים במיוחד למי שנגעי הגזענות מכים בהם.³⁵ התפטרותה של ג'ודי שאו (Shaw) ממכללת סמית' בסוף שנת 2020 מלמדת שיש לבחון בפתיחות את השימוש הממסדי הנעשה בקטגוריות הלבנות בארצות-הברית, שימוש שניחוח גזעי נודף ממנו.³⁶ כמו שאין להשפיל שחורי עור בשל צבע עורם, כך אין לעשות זאת לשום אדם אחר.

אפשר לתהות גם על הקישור שיוצר גרוס בין שעבוד מצרים לבין השואה ובינם לבין הצלב. כאמור, ג'יימס קון טען כי על האמריקנים לשוב ולראות בצלב קריאה דתית להזדהות עם מי שסובלים מגזענות. לאור זאת מציע גרוס ליהודי ארצות-הברית לשוב לזיכרון שעבוד מצרים והשואה כדרך להחיות את רגישותם המוסרית. אשר לזיכרון שעבוד מצרים, נראה שמדובר ברעיון טוב. אך באשר לצלב אפשר לתהות אם הוא חלק מהפתרון או מהבעיה, כלומר אם הוא בהכרח מחולל חמלה או שבאופן פרדוקסלי יש לו תפקיד בהעמקת האדישות לסבל ואולי אף בהאדרתו. בהקשר זה אפשר לציין את טענתה דלעיל של ס' השל שההבטה בסבל עלולה לתקף את האלימות ולא לשככה, ואת דברי קירזן לעיל על אודות תפקידו הבעייתי של הצלב במעשי לינץ' שבוצעו בשחורים ועל ההסתייגות של סופרים יהודים מכך.

חשוב לציין שביקורת זו אינה נחלתם הבלעדית של מתבוננים חיצוניים על הנצרות. תיאולוגים נוצרים בני זמננו, דוגמת ריטה נקשימה-ברוק ורבקה אן פרקר,³⁷ ס' מרק היים (Heim) ומרק לואיס טיילור, הביעו דאגה עמוקה לנוכח תפקידו הבעייתי של הצלב, וביקשו לפרשו כך שיקדם חמלה ולא אלימות.

העבר וכיוונים לעתיד, פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 117-128, הציטוט מעמ' 118.

34 ויסלבה שימבורסקה, סוף והתחלה, תרגם רפי וייכרט, תל אביב תשמ"ו, עמ' 58.

35 וראו את דברי שביד (לעיל, הערה 2).

36 על המקרה ראו: Bari Weiss, 'Whistleblower at Smith College Resigns Over Racism', February 19, 2021, Common Sense (זמין במרשתת). בניסיון לקדם בארצות-הברית מניעה יעילה יותר של גזענות, הוקמה בשנת 2021 הפדרציה נגד אי סובלנות וגזענות (FAIR: Federation Against Intolerance and Racism). ראו באתר <https://www.fairforall.org>

37 Rebecca Ann Parker & Rita Nakashima Brock, *Saving Paradise: How Christianity Traded Love of This World for Crucifixion and Empire*, New York 2008

לדעת טיילור חילוננו של הצלב הוא אחד הכוחות המניעים את ההנכחה המתמדת של הריגת שחורי עור בארצות־הברית.³⁸ כלומר הלקח שמפיקים אמריקנים רבים מהצלב הוא שעליהם לתמוך בצד החזק, הצולב, ולא להזדהות עם הצד החלש והסובל. בעידן של שיח שורדני או דרוויניסטי, זה למרבה הצער לקח מושך מאוד.

אם כן שלא כטענתו של גרוס, החייאה או הנכחה של סמלים דתיים – במיוחד אם הם נפיצים או נוטים ליצור אפקט שלילי – אינה בהכרח מועילה למאבק בגזענות. השואה מציבה אתגר דומה. לעומת התפיסה הרווחת שעצם זיכרון השואה מגביר את רגש החמלה ואת הרגישות האנושית, טען הרב דוד הרטמן כי כלל לא ברור מהו הקול המצווה של אושוויץ, וכי השטניות הכרוכה בקול זה אינה עולה בקנה אחד עם הקול שנשמע בסיני, אולי אף מנוגדת לו. לדעת הרטמן 'מעולם לא התמקדנו בסבל במנותק מהשלכותיו המוסריות והנורמטיביות. הסבל היהודי לא הוליד רחמים עצמיים אלא רגישות מוסרית [...] נתאבל לעד בזכרנו את אושוויץ, אך נבנה חברה חדשה בריאה בזכרנו את סיני'.³⁹ רגישות פרשנית זו רלוונטית גם לבעיית הגזענות: את השיח על אודותיה ראוי לבחון לאור השאלה אם הוא מוביל לדיון בהשלכות מוסריות מעשיות, או פוגע באפשרויות האיחוי האנושי והשיקום החברתי.

לסיכום יש לברך את עורך הספר 'יהדות, גזע ואתיקה', ג'ונתן קריין, ואת מחברי המאמרים שנכללו בו, על תרומתם החשובה לקידום השיח היהודי האתי על בעיית הגזענות בהקשרה האמריקני. במאמר סקירה זה ניסיתי להצביע על כמה דרכים לקדם את השיח על אודות הגזענות, ובתוך כך לדון בשורשיה הדתיים והתרבותיים הסבוכים ובמבעיה הלשוניים הפתלתלים, ולנסות לזהותה כבעיה הדורשת התמודדות נורמטיבית.

Mark Lewis Taylor, *The Executed God: The Way of the Cross in Lockdown America*, Minneapolis, MN 2015; idem, 'Christianity and US Prison Abolition: Rupturing a Hegemonic Christian Ideology', *Socialism and Democracy* 28, 3 (2014), pp. 172–188. לטענת טיילור במאמר זה, 'הנצרות, ה"דת הציבורית הלגיטימית" בארצות־הברית, על ידי אידיאליזציה של עינוי/מוות (ההוצאה להורג של ישו בידי האימפריה), תורמת עוצמה אידיאולוגית לדעות ציבוריות הרואות את הטרור המדינתי כמועיל, ואפילו כבית עינוגים למי שזהויותיהם וחייהם נתמכים בידי [מנגנון] זה [...] אך חשוב מכול, האידיאליזציה הנוצרית של העינוי/מוות, ואף קידושם כאמצעי להשגת הטוב, מגבה את ההנאה שהחברה הרחבה יותר, כלומר הלבנה השלטת, מוצאת בבידודו של המורשע' (שם, עמ' 184–185).

39 דוד הרטמן, אושוויץ או סיני? ירושלים 1988, עמ' 4.

